

A JOGOK FOGALMA

Herbert Lionel Adolphus Hart – magyarul is olvasható – híres könyve, *A jog fogalma* előtt és után számos tanulmányt szentelt a jogok fogalmának is. Amíg a kötet azzal a kérdéssel foglalkozik, mikor mondhatjuk a szokásos értelemben, hogy egy társadalomnak van intézményes jogi gyakorlata (s hogy melyek a jog ilyen gyakorlatát jellemző legfontosabb vonások a szokványos esetekben), addig a jogok fogalmát vizsgáló tanulmányok gyakran felbukkanó és kézenfekvőnek tűnő megállapítások jelentését veszik szemügyre, például azt, hogy „P-nek joga van X-hez”. Az egyik vagy talán éppenséggel a legtöbbet emlegetett (és a legtöbbet vitatott) ilyen filozófiai vizsgálódás a *Vannak-e természetes jogok?*, amelynek itt közreadott magyar fordítása az analitikus filozófia készülő jogbölcseleti szöveggyűjteményének része.¹ Azok a megjegyzések, amelyeket bevezetésképpen az emberi jogok filozófiai kérdései iránt érdeklődő olvasó figyelmébe ajánlok, a tanulmány néhány különösen sokat vitatott állításához és eszmefuttatásához kapcsolódnak.

AZ EGYENLŐ SZABADSÁG JOGA

Az egyenlő szabadság természetes jogára vonatkozó tételt, amelyet Hart e tanulmány elején felállít, érdemes összevetnünk a szabadságnak azzal az igen egyszerűnek tekintett elvével, amelyet egy évszázaddal korábban John Stuart Mill védelmezett. A szabadság korlátozása egyedül akkor indokolt, mondja a kár elve, vagy ahogy maga Mill nevezi, a társadalom önméltóságának elve, ha arra irányul, hogy megakadályozza a másoknak okozott kárt.² Kényszer vagy korlátozás egyedül akkor indokolt, amikor kényszerít vagy korlátozást akadályoz meg, mondja Hart tétele. Az alapvető probléma is hasonló: ahogy az elv, a tétel sem ad tartalmi kritériumot ahhoz a voltaképpen Cicerótól származó formulához, mely szerint amennyiben az egyik ember szabadságának határa a másik szabadsága, hol kell ezt a határvonalat meghúzni.

Mill és Hart is tisztában van azzal, hogy az a szabadság, amit a törvény megenged, gyakran sérti mások érdekeit, s az ilyen, megengedett károkozás – különösen ha nagy a tét és kiélezett a versengés – egyáltalán nem csekélység. Nem elég azt kívánunk az emberektől, hogy ne okozzanak kárt másoknak, azt is meg kell mondanunk, melyek azok a

védett érdekek, amelyek megsértése senkinek nem állhat szabadságában.

Millnek persze van egy utóbb sikertelennek bizonyult ambiciózus filozófiai magyarázata erre: a hosszú távú társadalmi hasznosság, mai elnevezéssel a szabályhaszonelvűség elmélete.³ Eszerint a csak ránk tartozó dolgokat – ahogy ő a minden felnőtt embert megillető szabadság területét nevezi – azon az alapon tudjuk elhatárolni a másokat is érintő dolgoktól – a kötelező, nem tetszőlegesen tehető cselekedetek területétől –, hogy az előbbiek esetében a szabad mozgástér értéke az emberiség történelmének általános tapasztalata szerint hosszú távon túlszárnyalja a kényszernek tulajdonítható értéket. Mill szerint a jogok fogalmára végső soron semmi szükség. Mint minden erkölcsnek gondolt szempont, ez is kizárólag annak köszönheti értékét, hogy „az általános hasznosság egy ágazata”.⁴ A haszonelvű levezetésből azonban éppen arra vonatkozóan nem következik semmi, hogy az előttünk álló esetben a kérdéses dolog Juliskának vagy Jancsinak valóban jogában áll-e vagy sem, s ha igen, miért egyenlően. „Minden ember azt tartja, hogy az egyenlőség az igazságosság parancsa, kivéve, ha a célszerűség egyenlőtlenséget követel.”⁵ A baj csak az, hogy olykor éppenséggel az a hasznos, ha kivételt teszünk.⁶

Azt gondolom tehát, hogy a másoknak okozott kár elve és az egyenlő természetes szabadság tétele pontosan ugyanúgy és ugyanazért formális. A látszólagos haszonelvűség mögött intuicionista meghatározatlanság rejlik: bizonyos esetekben kompromisszumra szorult különböző, a végső hasznossági mércéből csak intuitíve levezethető szempontok között.⁷ „Az általános elvnek – állapítja meg tételéről ennek következtében Hart – nem mond ellent, hogy sajátos körülmények között bármely cselekedet kényszerítése vagy megakadályozása igazolható lehet.”⁸ Egy olyan joggal azonban, amelynek olykor elsőbbsége van bármely más értékkel szemben, olykor meg nem, nem sokra megyünk.

ERKÖLCSI IGAZOLÁS

Hart abban is Millt követi, hogy a jogokat úgy tekinti, mint elismert erkölcsi jogcímre hivatkozó igényeket. „Joggal rendelkezni tehát szerintem annyit tesz – érvel Mill –, mint rendelkezni valamivel, aminek birtoklásában a társadalomnak kötelessége minket megvédeni.”⁹ A jogok fogalma Hart szerint az erkölcsnek ahhoz

a területéhez tartozik, amelynek sajátos feladata annak meghatározása, hogy mikor korlátozhatják egy ember szabadságát mások, vagyis mely cselekedetek tilthatók kényszerítő jogszabályok alkalmazásával.¹⁰

Minden rossznak mondható dolog igazolásra szorul, de alapvető különbség van – mutatja ki Hart – egy kifogás, illetve egy beavatkozás elhárítása között. Az igazolás annak megmutatása, hogy ami rossznak tűnt, amit rossznak mondtak, az valójában nem rossz. Amikor viszont egy tényleges vagy fenyegető beavatkozás ellen védekezünk, az igazolás abban áll, hogy egy olyan erkölcsi jogcímre hivatkozunk, amely igazolja a mi beavatkozásunkat mások szabadságába, még akkor is, ha eltekintve ettől, önmagában véve a dolog rossz.¹¹

A jogok erkölcsi igazolása a szabadság korlátozásának, mások kényszerítésének igazolása. Ezzel a tétellel Mill is egyetért, pedig ő filozófiai megfontolásokból nem a jogokra építi rendszerét, s abban is példát mutat Hartnak, hogy túl közel hozza egymáshoz az erkölcsi és a törvényes jogok fogalmát. Az erkölcsi jogok nyilvánvalóan nem csupán abban az értelemben függetlenek az intézményes jogoktól, hogy nem szükségképpen szerepelnek a törvénykönyvekben, vagy hogy ezekre hivatkozva módosítani akarnánk a törvényes jogokat, hanem abban is, hogy ezeket csak is erkölcsi jogoknak tekintjük, azaz nem is gondolunk kikényszerítésükre. Különösen ezekben az esetekben világos, hogy az erkölcsi jogok csak kényszerítésre, csak korlátozásra adnak erkölcsi igazolást.¹²

Ennél is fontosabb azonban, hogy alapvető jogaink legfontosabb eleme nem a mások szabadságának korlátozását igazoló felhatalmazás, hanem a közhatalmat gyakorló állam felhatalmazásaival szemben élvezett immunitás. E mentelmi elem alapvető jogainkat – ha a dolgok a rendes kerékvágásban mennek az országban – alkotmányos jogokká teszi. Ezzel szemben a szerzett jogok csakugyan igazolhatják mások szabadságának korlátozását.

A MÉLTÁNYOSSÁG ELVE

A természetes jogok egyik legkézenfekvőbb fogalmi sajátossága, hogy ezekre nem valamilyen sajátos összefüggésben, sajátos okból teszünk szert. A szerzett jogok viszont sajátos jogok.

Leggyakrabban és a legkézenfekvőbb értelemben, mutat rá Hart, viszonyosság alapján teszünk szert sajátos jogokra. Amikor mások részesülnek egy olyan együttműködés gyümölcseiből, amelyben mi már megtettük a magunkét, az előnyök és korlátozások viszonyossága alapján az a méltányos, hogy ők is vegyék el az együttműködésen belül a rájuk eső részt. A szerzett jogok alapja tehát a méltányosság. Az elv

feltételezi azonban, hogy a kérdéses együttműködés kölcsönösen önkéntes és összességében elfogadhatóan igazságos. Ebből következően valamennyi szerzett jogunk meghatározott személyekkel szemben áll fenn (*ius in personam*), vagyis megfeleltethető mások sajátos kötelezettségeinek. Sajátos jogok szerzésének persze ezerféle módja van, hiszen ezerféle együttműködésben ezerféle szerepet tölthetünk be. Különösen jelentősek azok a gondolatok, amelyeket Hart ezzel kapcsolatban az ígéretekről, a természetes kapcsolatokról és a politikai kötelezettségekről fogalmaz meg. Különösen jelentős az is, hogy noha Hart értő bírálatban részesíti a társadalmi szerződés filozófiáját, Locke és Kant általánosítása iránt, a szabadelvűségnek az erkölcsi személy és a méltányos együttműködés fogalmának összekapcsolására épülő felfogása iránt csak egészen késői tanulmányaiban mutat megértést.¹³

KÖTELESSÉGEK ÉS KÖTELEZETTSÉGEK

Hart szerint a mai nyelvhasználatban gyakran elmosódik a különbség a vállalt kötelezettségek, a természetes kötelelességek és a kötelelességen túli cselekedeteknek nevezett olyan követelmények között, amelyek nem kötelelességek és amelyeket ezért szigorú értelemben nem is követelhet tőlünk senki, de amelyeket a „kell” szó egy másféle, világos értelmében mégiscsak meg kell tennünk. Miután sajátos kötelezettségekre ugyanúgy tehet szert az ember, mint sajátos jogokra, kézenfekvő, hogy minden olyan kötelelességünk, amely nem kötelezettségből származik, természetes kötelelességnek nevezhető. Ehhez azonban érdemes két megjegyzést fűzni.

Hart természetes kötelelességnek nevezi azokat a kötelezettségeket, amelyeket valaki azáltal vállal, hogy hallgatólagosan elfogad valamilyen sajátos szerepet, amely a közfelfogás szerint többé-kevésbé meghatározott kötelelességek teljesítésével jár – kiváltképp abban az esetben, ha e kötelelességek elvárt teljesítését a szereppel járó sajátos jogok könnyítik meg. Egy anyának vagy egy apának a kiskorú gyerekével kapcsolatos erkölcsi kötelelességei – legalábbis részben – mintegy a sajátos szülői jogokkal járó természetes kötelezettségek.

Ahogy a természetes jogok, úgy a természetes kötelelességek is minden emberre vonatkozó, az intézményes viszonyoktól, a törvényes előírásoktól független kötelelességek. Lehetséges azonban, hogy valakinek törvényes kötelelességei mellett egyszerre legyenek az élet valamely területén általános avagy természetes kötelelességei, illetve sajátos erkölcsi kötelezettségei is. A köztisztviselőt, aki sajátos felhatalmazás birtokában vesz részt a társadalom vezetésében, sokkal nyilvánvalóbban

terhelik politikai kötelezettségek, mint azt a munkanélkülit, akitől legfeljebb elemi politikai köteleességek, természetes köteleességek teljesítését várhatjuk el. Sőt, azt a jól kereső üzletembert, akit ma már idős szülei annak idején gondos nevelésben részesítettek, bizonyos jól körvonalazható természetes köteleességeken és természetes gyermeki kötelezettségeken kívül, úgy tűnik, olyan sajátos erkölcsi kötelezettségek is terhelik, amelyek teljesítésére nem minden szülő tarthat igényt a gyermekével szemben, de amelyek megtételére ezek a szülők sajátos jogot formálhatnak vele szemben.

Világosan kell azonban látnunk, hogy az erkölcsi szempontok különböző fajtái között nincs átléphetetlen határvonal. Csak annyi biztos, hogy a törvényes szempontoktól független erkölcsi követelmények egy részét a társadalmi gyakorlat, a társadalom erkölce állítja elé, s ezek a mindenkitől elvárható elemi követelmények nem kívánhatnak nagy erőfeszítéseket, ezeknek szembevetésén könnyen teljesíthetőnek kell lenniük. Ebben az értelemben természetes köteleességünk segíteni bajba jutott embertársainkon, de aligha nevezhetnénk természetes köteleességünknek azokat a rendkívüli jócselekedeteket, amelyek az irtalmas szamaritánusnak szereztek hírnevet a hitéletben és az erkölcs filozófiájában.

Az ilyen hősöket és szenteket jellemző, rendkívüli köteleésen túli cselekedeteknek van egy fontos csoportja, amelyet Hart külön is szemügyre vesz Kant nyomán, s amelynek ugyanúgy félrevezető elemzését adja, mint Kant. Amikor Ferenc testvér egy szép napon rádőbbsent, hogy neki kötelessége prédikálni az ég madarainak is, akkor bizonyára roppant fals jellemzés lenne természetes köteleességnek nevezni az önmaga számára előírt erkölcsi köteleességet, hiszen akármi is legyen a prédikációs fáradozások mindenkitől elvárható szintje, vicces lenne elővenni Ferenc testvért vagy bárki más, amiért szerdán vagy csütörtökön alatta maradt egyik természetes kötelessége kívánalmainak. Márpedig a logikai zűrzavar oka ugyanaz lenne, mint az önmagunknak megparancsolt, megígért, felajánlott és vállalt dolgok esetében általában: minden nyelvi fortély és tanulás ellenére ezek nem valódi parancsok, ígéretek, felajánlások és kötelmek. Amikor tehát Hart az önmagunkkal szemben fennálló köteleességekkel kívánja bizonyítani, hogy nem minden köteleességnek feleltethető meg jogok, saját logikai eltévelyedésének áldozata. Ahogy Hart meggyőzően rámutat, a tízparancsolatban sorjázó felebaráti köteleességeket furcsa lenne úgy értelmezni, mint a keresztényeknek vagy a Jóistennek jogokat teremtő követelményeket; és az is próbára tenni képzelőerőnk, ha úgy beszélünk az önmagunkkal szemben fennálló köteleességeinkről, mint amelyekből sajátos jogaink erednek. Persze barokkos hangulatunkban elgondolkodhatunk rajta, hogy már megint jogunk

van szemrehányásokat tenni magunknak lustaságunkért, de pontosan ez az a fogalmi infláció, amely ellen Hart fel kíván lépni, amikor azt mondja: a jogok legfőbb előnye a legtöbbször kikényszerítést is feltételező védelem mások beavatkozásai ellen.

CSIMPÁNZOK, CSECSEMŐK ÉS A JOGOK AKARATELMÉLETE

Hart nem csak a köteleességek fogalmának imperialista elemzésében halad Kant nyomdokain – rossz irányba. Ugyanígy, bár nem teljesen ugyanilyen okokból félrevezető Hartnak az a megállapítása is, hogy állatoknak, illetve emberpalántáknak azért nem lehetnek erkölcsi jogai, mert nem rendelkeznek azokkal a képességekkel, amelyekkel egy jogokat élvező lénynek rendelkeznie kell. Minthogy a szükséges képesség Hart elgondolása szerint a kötelezettségek feletti ellenőrzést lehetővé tevő akarat, azt kell mondanunk, hogy a jogok Hart által képviselt úgynevezett akaratelmélete nem teszi lehetővé azt sem, hogy gyerekek esetében jogokról beszéljünk. Az akaratelmélet szerint „egy erkölcsi jognak alapvetően fontos jellemzője [...] hogy arra, aki élvezheti, mindenki úgy tekint, mint olyan személyre, aki erkölcsileg fel van jogosítva mások szabadságának lehatárolására”.¹⁴

Lássuk a perdöntőnek szánt példát: ha X megígéri Y-nak, hogy törödni fog távollétében annak idős édesanyjával, akkor az ígéretből eredő jogok birtokosa nyilván nem az ígéret előnyeit élvező hölgy. „A jogok egész logikáját tekintve fontos – vonja le a tudós a már-már nyilvánvaló következtetést –, hogy amíg azt, aki egy kötelesség teljesítésének haszonélvezője, annak megfontolásával leljük fel, hogy mi történik a kötelesség teljesítésének elmulasztása esetén, addig azt, akinek joga van valamihez, úgy leljük fel, hogy megvizsgáljuk azt az ügyletet, előzményt vagy viszonyt, amelyből a »kötelesség« ered. Ezek a megfontolások készítenek minket arra, hogy a megfelelő bánásmód jogát ne terjesszük ki állatokra és csecsemőkre, noha rossz, ha kegyetlenül bánnak velük.”¹⁵

Az erkölcsi és logikai helyzet szerint azonban semmi sem zárja ki, hogy egy ígéretnek több haszonélvezője legyen vagy valaki anélkül legyen jogok haszonélvezője, hogy bárki bármilyen ígérést tett volna neki. Egy festményre nem azért nem terjeszthetjük ki a megfelelő bánásmód jogát, mert a vele kapcsolatos kötelezettségeket nem vele szemben vállalták, hiszen, úgy tűnik, természetes kötelességünk elfogadható módon bánni a festményekkel. Egy festménynek azért nincsenek jogai, mert nincsenek érdekei. Amikor azt mondjuk, hogy rossz durván bánni és jó finoman bánni egy festménnyel, akkor azt a nyelvezetet használ-

juk, amellyel érdekekkel rendelkező erkölcsi személyekről beszélünk, de amíg kétségtelen, hogy e nyelvi fordulatokkal nem kívánjuk kiterjeszteni az erkölcsi jogok és az erkölcsi személyek birodalmának fogalmát tárgyakra, addig csecsemők és gyerekek esetén magától értetődő, emberi magzatok és egyes állatok esetén pedig legalábbis nem elképzelhetetlen ez a kiterjesztés. A gondviselő általában nem abban az értelemben képviseli a gyerek érdekeit, ahogy a végrendelkező meghatalmazottja ellenőrzi az örökösöket, jól bánnak-e a rájuk testált festménnyel. A nagyobb gyerekeknek van egy sor joga, amelyet már gyakorolni képes, van egy sor joga, amely azokat a jogait védi, amelyeket majd később gyakorolni lesz képes, és van egy sor joga, amelyek előnyeit ugyanúgy élvezzi, mint a felnőttek s amelyek gyakorlására nem kell képesnek lennie, mert ezeket a jogokat nem is lehet gyakorolni, csupán élvezni – akár felnőtt az ember, akár gyerek, akár csecsemő.¹⁶

És innen már csak egy lépés, bár elég nagy lépés, kiterjesztenünk bizonyos jogokat – például a kegyetlen bánásmód tilalmát – bizonyos állatokra, ha nem is a szöcskékre, de mondjuk a kecskékre. Ha Hart azzal érvelne, hogy a második kiterjesztéssel nagyon eltávolodunk az erkölcsi személyek közösségének eszméjétől, bizonyára sokan igazat adnak neki, engem is beleértve. Különösen azért, mert az állatokkal kapcsolatos kötelességeink nem függenek attól, hogy világonk olyan részeiként gondolunk-e rájuk, amelyekre vonatkozóan utódainkkal és egymással sajátos erkölcsi viszonyt kell kialakítanunk, vagy pedig – némi képp mindenképpen költői emelkedettséggel – a társadalmi együttműködés erkölcsi közösségének velünk egyenrangú résztvevőiként. Az akaratelmélet azonban feltételezi – bár amint azt később Hart is felismerte, tévesen –, hogy valahányszor birtokában van valaki egy erkölcsi jognak, mindig képesnek kell lennie a megfelelő jogcímre hivatkozva a jog igénylésére, az abból származó kötelességek behajtására, vagyis mások szabadságának tényleges korlátozására.¹⁷

ERKÖLCSI JOGOK, EMBERI JOGOK, TERMÉSZETES JOGOK

A jogok semmilyen magyarázata nem lehet teljes az erkölcsi jogok fogalmának elfogadható tanulmányozása nélkül. Noha az „erkölcs”, „erkölcsi” szavak jelentése

hírhedten szerteágazó, azt nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy erkölcsi szempontjaink alapvetően két feladatot látnak el a dolgok és intézmények, a cselekedetek és eljárások minősítésében. Vannak erkölcsi követelmények, amelyeket jogi követelmények, a pozitív jog alátámasztására, bírálatára és megreformálására használunk, s vannak tisztán erkölcsi követelmények, amelyek – bár a viselkedés és a világ helyességének megítélésére valók – teljesen elképzelhetetlenek lennének a jog törvénykönyveiben és az intézményes gyakorlat másféle szabályaiban. Az előbbi legjellemzőbb példái az alkotmányokban és nemzetközi egyezményekben szereplő emberi jogok, az utóbbira lehet példa a hon egyenlő polgárjogokat élvező asszonyainak ahhoz fűződő joga, hogy a férfiemberek, még ha férjeik is, ne legyenek velük szemben bárdolatlanok.

Noha Hartnak nem áll szándékában a szótár átírása, a természetes jogok, úgy tűnik, egy természetes szóhasználatot feltételezve ugyancsak két csoportba sorolhatók. Egy szabad országban, nem megfélemlítve polgártársaink hitének-hitetlenségének tiszteletéről, a természetes jogok egyfelől az egyetemes emberi jogok, illetve – kivételesen boldog körülmények esetén – a polgárjogok, amelyek immunisak a társadalom, a törvény, a többség avagy az állam hivatalos beavatkozásaival szemben, másfelől olyan, „csak” erkölcsi jogok, amelyekről nem szól és nem is szólhat a jog, de amelyek tiszteletben tartása senkinek sem okoz komoly nehézséget, éppen ezért mindenkítől elvárható.

A JOGOK MAGYARÁZATA

Ha nem fogadjuk el a jogok hagyományos tapasztalati vagy metafizikai – az emberi ész kiválóságaira, illetve az emberi szenvedés gyengeségeire, vagy az ember végtelen értékességére, illetve egyedülálló méltóságára hivatkozó – levezetéseit, de azt a tisztán intuicionista kapitulációt sem tartjuk kielégítőnek, hogy az alapvető jogok tisztelete alaptalan, akkor meg kell próbálnunk egy olyan felfogás kialakításával, amely tartalmi megfontolásokkal tölti ki az intuíció üres helyeit.¹⁸ A feladat a jogok megfelelően összehangolt rendszerének kialakítása, amely többé-kevésbé elfogadható egy többé-kevésbé kölcsönösen elfogadható együttműködés többé-kevésbé minden résztvevője számára, ha feltételezzük a társadalmi együttműködés, illetve az

abban részt vevő polgárok egy bizonyos, a szabad országokban, illetve az emberi társadalmak szövetségében többé-kevésbé elfogadható felfogását. A sok „többé-kevésbé” jelzi, hogy mennyiben tudunk és mennyiben nem tudunk elszakadni Hart kompromisszumokra épülő filozófiájától. Egy ilyen rendszerben a jogok arra valók, hogy különleges védelmet nyújtsanak azokhoz az érdekekhez, amelyek sérthetlensége nélkülözhetetlen a szabadság legalapvetőbb fajtáihoz. Csak hosszú fejtegetésekkel lehetne talán megmutatni, miért nevezhetjük ezeket az érdekeket egyfelől az ésszerűség, másfelől az igazságérzet érdekeinek. Ha az egyetlen természetes jog minden ember egyenlő joga a mások jogait nem sértő szabadsághoz, akkor ez azért van így, mert el akarjuk ismerni minden embernek azt az érdekét, hogy kialakíthassa és érvényesíthesse saját életére, javára és céljaira vonatkozóan gondolkodását, s hogy másokhoz hasonlóan ő is ítéletet mondhasson arról a világról, amelyben él.¹⁹

JEGYZETEK

1. *Jogbölcselet – az elemzés filozófiája*, szerk. KROKOVAY (A továbbiakban: *Jogbölcselet...*) Az összeállítás a tudós magyar nyelven megjelent két könyvéhez csatlakozik: *A jog fogalma*, Budapest, Osiris, 1995. és *Jog, szabadság, erkölcs*, Budapest, Osiris, 1999. Jelenlegi, nem végleges formájában a következő fontos Hart-tanulmányokat foglalja magában: *Felelősség; Hanyagság, mens rea, büntetőjogi felelősség; Rawls a szabadságról és elsőbbségről; Bentham a törvényes jogokról; A hasznosság és a jogok között; Prolegomenon a büntetés elveire; Megtorlás és Vannak-e természetes jogok?* Jelen fordításom és kísérőtanulmányom közreadására most az a konferencia ad alkalmat, amelyet a pesti jogi egyetem rendezett 2001 novemberében Mérték és egyensúly H. L. A. Hart jogbölcseletében címmel. Köszönettel tartozom az Osiris Kiadónak, hogy hozzájárult fordításom előzetes megjelenéséhez. A tanulmányhoz fűzött kommentáromban felhasználtam a konferencián tartott előadásom gondolatait.
2. John Stuart MILL: *A szabadságról – Haszonkéviség*, Budapest, Magyar Helikon, 1980, 27.
3. *Uo.*, 5. fejezet.
4. *Uo.*, 311.
5. *Uo.*, 317.
6. *Uo.*, 353.
7. A formális előírásokról lásd HART: *A jog fogalma*, 185, illetve John RAWLS: *Az igazságosság elmélete*, Budapest, Osiris, 1997, 84, 287, valamint Joel FEINBERG: *Társadalomfilozófia*, Budapest, Osiris, 1999, 146. A szempontok kompromisszumának tekintett intuicionizmusról lásd RAWLS *I. m.*, 56.
8. Lásd jelen szám, 5.
9. MILL: *I. m.*, 333. A szöveg különben így folytatódik: „Ha valaki ellenetesként megkérdezi, miért kötelessége, csak egy dolgot tudok válaszolni — az általános hasznosság okán.”
10. Lásd jelen szám, 5.
11. Hart filozófiai elemzése itt is, mint sok más helyen John Langshaw Austint követi. *A mentségek védelme* című tanulmány elején (in *Jogbölcselet...*) Austin így vezeti be az igazolás fogalmát: „A helyzet általában az, hogy valakit azzal vádolnak (vagy ha ez világosabbá tehet bármit is, valakiről azt mondják), hogy megtett valamit, ami rossz, helytelen, nem helyénvaló, nem örvendetes, avagy a számos egyéb lehetséges módok egyike szerint kínos. Mire ő, illetve az ő nevében valaki, védeni vagy mentetetni próbálja magatartását. Az egyik mód, ahogyan ez alól kibújhat, az lehet, hogy kereken elismeri, X, mármint ő, csakugyan megtette a D dolgot, ám rámutat, hogy általában, vagy legalábbis az adott körülmények között, ez jó, helyes, érthető, avagy megengedhető. Ezzel igazolja a cselekedetet: megindokolja, hogy miért tette. Ami nem azt jelenti, hogy mondjuk heneagne vagy kérkedne vele.”
12. Az erkölcsi jogok fogalmának e jellemzőjéről lásd FEINBERG: *I. m.*, 126.
13. A méltányosságról lásd Hart tanulmányát. Arról, hogy miként támaszkodik ezekre a fejtegetésekre az igazságosság elmélete, lásd RAWLS: *I. m.*, 144–
14. Lásd jelen szám, 6.
15. Lásd jelen szám, 7.
16. Lásd Joel FEINBERG: *A gyerekek Joga a nyitott jövőhöz*, in *Jogbölcselet...*
17. Lásd HART *Törvényes jogok* című tanulmányát (in *Jogbölcselet...*). A jogok fogalmára vonatkozó magyar szakirodalomban az akaratelmélet úttörő vizsgálatát nyújtja egy bölcsész szakdolgozat, lásd KATONA János: *Az abortusz és az élethez való jog*, Pécs, JPTE, 1990.
18. A ember egyedülálló méltóságának tisztelete – ahogy azt a kategorikus imperatívusz formulái megkövetelik Kant „attitűd-etikájában” – nem valamiféle metafizikai levezetés. Erről lásd RAWLS: *I. m.*, 304–308 és Thomas E. HILL jv.: *Kantian Pluralism, Ethics*, 1992, 752–753.
19. A jogok fogalmának gondos összefoglaló elemzését lásd FEINBERG: *I. m.*, 4–6. fejezet. Az emberi jogok hagyományos megalapozásának bírálatát és George Vlastos intuicionista felfogását lásd *uo.*, 131–140. A polgárjogok egy megfelelően összehangolt rendszerének jellemzésére Hart kritikai tanulmányának hatására John Rawls vállalkozott *Az alapszabadságok és elsőbbségük* című előadásában. Hart *A hasznosság és a jogok között* című tanulmányában helyeslően méltatja e jellemzést. (Mindhárom tanulmányt lásd in *Jogbölcselet...* Arról, hogy milyen sajátos szerepet játszik az igazságérzethez fűződő érdekünk a szólásszabadság jogainak körülhatárolásában, lásd KROKOVAY Zsolt: *Az üzleti mondanivaló szabadsága*, in *Fundamentum*, 2000/2, 13. Sajnálatos módon a hivatkozások listájáról ott Rawls előadása lemaradt.